

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.1.179

UDK 81'38:821.163.4(497.6).09 Musabegović J.

Primljeno: 17. 10. 2023.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Marina Katnić-Bakaršić

ČULNOST I INTERMEDIJALNOST KAO STILSKE DOMINANTE U DJELIMA JASMINE MUSABEGOVIĆ

U radu se proučavaju dvije ključne osobine idiostila Jasmine Musabegović – čulnost i intermedijalnost. Te se dvije osobine mogu smatrati stilskim dominantama u djelima ove književnice, esejističarke, kritičarke i urednice, kod koje je uvijek izražena fokusiranost na jezik. Intermedijalnost se pri tome u nekim slučajevima realizira kao ekfaza (verbalno predstavljanje slika, fotografija, arhitektonskih djela); ponekad se pak verbalnim sredstvima postiže filmičnost, tako da neke scene romana djeluju kao kadrovi. Ukazuje se na jedinstvo stila u cjelokupnom opusu ove autorice, budući da se i u njenim romanima nalaze elementi eseja i drugih žanrova, pri čemu liričnost i čulnost zauzimaju centralno mjesto u svim njenim tekstovima.

Ključne riječi: Jasmina Musabegović; idiostil; stilska dominantna; čulnost; intermedijalnost; ekfaza

1. Književnica, kritičarka, esejističarka, prevoditeljica i ugledna urednica Jasmina Musabegović ostavila je iza sebe opus koji zaslužuje cjelovito i višespekatsko proučavanje. Pri tome, naravno, ne treba zaboraviti da su o tom opusu napisane vrijedne studije, čiji su autori Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Muhamed Dželilović, Dijana Hadžizukić, Tvrtko Kulenović i mnogi drugi. Međutim, njen individualni stil (idiostil) nije dobio dovoljno tumačenja i stilističkih cjelovitih interpretacija, koje bi uzele u obzir cjelokupan opus, bez obzira na njegovu stilsku i/ili žanrovsku pripadnost – od eseja do romana i književne, likovne kritike. U ovom radu zato pokušavam dati bar osnovne osobenosti toga stila na makroplanu, kao i naznake za njegova buduća

proučavanja.¹ Prije svega, kada se piše o idiostilu Jasmine Musabegović, odmah se uočava njena snažna orijentacija na jezik, pri čemu jezik postaje gotovo junak djela. Očit je njen užitak i u odabiru riječi, i u njenom zvučanju, i u poigravanju jezikom i njegovim mogućnostima. Ovo se može pratiti i u fikciji, ali i u esejima i kritičkim osvrtima koje je ova autorica pisala, pa i u monografiji o Rastku Petroviću. Ne treba zaboraviti ni da je i Hanifa Kapidžić-Osmanagić napisala kako Jasmina Musabegović u svojim esejima i u toj studiji ide „za svojim osjećanjem ljepote imenovanja“ (Kapidžić-Osmanagić 1998: 760). Tako npr. u eseju o grafici *Odlazak* Emira Dragulja Jasmina piše i ove riječi: „Odlazak. Rastanak je jedno, odlazak je drugo. Rastanak u sebi nosi i mogući stanak, odnosno sastanak. Odlazak ništa ne nosi obećavajuće u sebi.“ Različita prefiksacija (*raz-* ili *od-*) i odsustvo prefiksa (*stanak*) otvaraju niz novih asocijacija i spona, odnosno smislova. Poigravanje tvorbom riječi, njenim zvukom, nije dakle nikad samo sebi svrha (mada nesumnjivo posjeduje i estetsku, zapravo ludičku funkciju), već je uvijek u skladu sa smislom, sa onim što se važno želi izreći. Za Jasminu Musabegović zvuk riječi i njena forma u skladu su i sa polivalentnim smislom, koji ona tankočutno otkriva i nama.

1.1. Ovaj užitak u jeziku uočljiv je već i u umijeću davanja naslova, u čemu pored kreativnog autorskog talenta možemo prepoznati i urednički nerv. Naime, važno je već naslovom kao jakom pozicijom teksta² privući pažnju čitatelja/-ica, i Jasmina Musabegović to je znala i kao spisateljica i kao urednica. Bilo da su njeni naslovi jednostavni, da sadrže samo jednu riječ, kao npr. *Most* ili *Skretnice*, a sa druge strane *Snopis* kao uspješan okazionalizam / autorski neologizam, oni su uvijek ambigvitetni jer pored doslovnog imaju i konotativno, često simboličko značenje. Nije li ekspresivan prividno jednostavan naslov *Žene. Glasovi*, koji je zapravo izrazito slojevit po metonimijskoj upotrebi riječi glas? Sjetimo se ovdje H. Cixous, koja piše da postoji jedan jezik, koji teče kao med i mlijeko, jezik kojim žene govore kad misle da ih niko ne sluša (Cixous 1991). Jasmina je tako već naslovom simbolički dala glasove, dala jezik ženama, a u njenim romanima ti se ženski glasovi dosljedno čuju i postaju ključni nosioci priče.

2.0. Vratimo se sada osnovnim pitanjima što ih je zadao naslov ovoga teksta. Prije svega, tu je pojam dominante, koji je nastao u doba ruskog formalizma, u radovima

---

1 Kao izvori, odnosno korpus za rad poslužili su romani *Skretnice*, *Most*, *Žene. Glasovi*, *Snopis*, kao i eseji i kritike „Odlazak“, „Iskaz podneblja“, „Krušnost Šopove jeresi“ (Jasmina Musabegović, *Izabrana djela*, u pripremi).

2 Jake pozicije teksta u stilistici su smisaona i stilska čvorišta teksta, „mjesto koja su po svojoj poziciji u tekstu izuzetno značajna za razumijevanje toga teksta“ (Katnić-Bakaršić 2001: 268). Naslovi (uz podnaslove i nadnaslove) možda su i najznačajnija jaka pozicija.

Borisa Ejhenbauma, Jurijsa Tinjanova i Romana Jakobsona³, i koji se u stilistici može nazvati stilskom dominantom. Stilska dominantna jeste „onaj element stila književnoumjetničkog teksta kojem su potčinjeni svi drugi njegovi elementi“, ili šire, „najznačajniji element stila nekog autora“ (Katnić-Bakaršić 2006: 118). Kao što se iz prethodnog teksta vidi, na širem planu moglo bi se reći da je stilska dominantna Jasmine Musabegović orijentacija na jezik, fascinacija jezikom i njegovo stavljanje u prvi plan. Međutim, takva bi odredba bila preširoka i samim tim ipak nedovoljno precizna, nedovoljno znanstvena. Opredijelila sam se stoga za dvije stilske dominante u njenom stvaralaštvu – čulnost i intermedijalnost. Iako se obično u djelu traga za jednom dominantom, ovdje se nameću čak dvije, koje se skladno dopunjuju u cjelokupnom njenom opusu. Kod nje se čulnost često i realizira u okviru intermedijalnosti.

Ako intermedijalnost shvatimo kao „postupak kojim se strukture i materijali karakteristični za jedan medij prenose u drugi: jedan od tih medija obično je umjetnički“, pri čemu su u prvom planu „načini organizacije materijala svojstveni drugome mediju“ (Pavličić 1988: 170-171), onda možemo reći da je u opusu Jasmine Musabegović prepoznatljivo verbalno opisivanje slike, spomenika ili da se njena proza služi postupcima koji direktno izazivaju asocijacije na druge umjetnosti (film, fotografiju). Želim posebno obratiti pažnju na to da su i čulnost i intermedijalnost kod ove autorice odlika svih tekstova, ne samo književnoumjetničkih. Njeni eseji i kritike također često sadrže elemente književnosti, muzike ili slike.

Pogledajmo kako to funkcionira u eseju o Hamzi Humi, o romanu *Grozdanin kikot*:

„Muzikalnost je proizašla iz same strukture romana koji se gradi na snazi i ubjedljivosti jezika. Naime, muzika jezika odražava dinamičnost i konstrukciju romana. Ona ide od tihog šapata, pritajenosti, pa do gustog krešenda u kojem iskazuje svoj bijes i krik.“

Esejističarka tu otkriva muziku u Huminom jeziku, a opisuje je i muzičkim terminima, te tako kao da prelazimo iz jedne umjetnosti u drugu, što i jeste odlika intermedijalnosti. Kao što je istaknuto, intermedijalnost omogućava književnom djelu ili eseju „da postigne onu kvalitetu koju u normalnim okolnostima ne može dosegnuti“ (Pavličić 1988: 186).

---

3 „Pronalaženje dominantne pitanje je recepcije i obnavljanja strukture umjetničkog teksta u konkretnoj (pragmatičnoj) situaciji: tek se ovdje potencijalna mnogostranost, polisemičnost, multifunkcionalnost teksta (...) konkretizira (...)“ (Hansen-Löwe 1984: 41).

2.1. Kada opisuje mostarski Stari most ili slike (Obralićevu ili Draguljevu), J. Musabegović ulazi na poseban način u prostor intermedijalnosti, tako da čitatelj/-ica kao da vidi pred sobom arhitektonska ili slikarska djela o kojima riječ. Zapravo tada možemo govoriti o ekfrazi kao stilskoj figuri koja se definira kao verbalni opis „postojećeg ili izmišljenog vizualnog umjetničkog djela – slike, kipa, tapiserije, arhitektonskog motiva, zlatnika i sl.“; ona je uvijek primarno estetska kategorija (Bagić 2012: 84-90). Dok ekfrazu najčešće nalazimo u književnosti (poeziji i prozi), kod ove autorice ona postaje važan element stila i u esejima. Ona kao da slika riječima, i u intermedijalnim pretapanjima nastaju njena prepoznatljiva djela. U tom je smislu bliska stilu Hamze Hume, tako da i u eseju njemu posvećenom nalazimo verbalizirano njeno poimanje čulnosti, koje je opet opisano slikom, poredbom, metaforom:

„Čulnost je mjera intenzivnog postojanja: jeziku se zato daje svoj dah i svoj sok. Puni se pojedinačnim i skupim nabojima ovih ljudi, ali i ovog podneblja, i riječi prirodno pucaju kao rasprse granate: iskazuju svoju crvenu i zrnastu, neprebrojivu nutritinu.“

Slično je i u eseju o Nikoli Šopu, u kojem autorica kao da govori o sebi i svom stilskom credu kada kaže da je odlika njegove poezije „čulno osjećanje svijeta“.

2.2. O filmičnosti strukture romana *Skretnice*, u kojem se uočava niz pripovjednih sekvenci, u literaturi je već bilo riječi (Kapidžić-Osmanagić 1998: 763). Nizanje zasebnih pripovjednih sekvenci, svojevrsna fragmentarnost kao stilsko obilježje podsjeća na nizanje kadrova i filmsku montažu. Međutim, filmičnost se ne ispljuje samo u tome već i unutar samih fragmenata, „kadrova“. Dovoljno je prisjetiti se opisa sa početka toga romana, opisa miješenja kruha, čije čitanje kao da ima efekt gledanja: toliko je vizualno moćan opis, toliko čulan da se može promatrati kao reprezent i sinegdoha cjelokupnoga stila Jasmine Musabegović. Izražena njegova čulnost čini da čitanjem kao da vidimo i osjetimo pod prstima tijesto, njegov miris, teksturu. Zanimljivo je da se prividno trivijalna aktivnost tako uspješno umjetnički estetizira i ovdje i u nekim drugim njenim djelima. Govoreći o ovom romanu, Muhamed Dželilović naglašava njen „izoštreni osjećaj za konkretan detalj“ (2020: 15), što ide u prilog mojoj tvrdnji da sinegdoški i/ili metonimijski predstavljeni likovi i situacije upravo stvaraju taj dojam filmičnosti, često u svojevrsnim krupnim planovima koji su izraženi riječima. Zahvaljujući fragmentarnosti taj se dojam i pojačava, tako da postupak stvara dojam filmske montaže, pri čemu se na rubovima između fragmenata kao svojevrsnih „kadrova“ stvara novi priraštaj smisla i stilogenosti. Fragmentarnost proze kod ove autorice asocijala me i na bavljenje fragmentima, „otpacima“ u

teorijskim radovima i esejima Sadudina Musabegovića. Kao da su Sado i Jasmina bili povezani i u stvaralaštvu, kao da su promatrali svijet na isti način i to pretvorili u djelo, svako u svojoj sferi, u stalnom dijalogu.

2.3. Za razliku od opisa miješenja kruha u *Skretnicama*, opis razvlačenja jufke za pitu u *Snopisu* ima donekle drugačiju funkciju:

„Dugačka, beskrajna jufka. Pjeva u talasima pod rukama. Ne vidim joj kraja ali gdje se djenem tu je početak ili kraj njenog neravnog i magičnog kruga. Na svaki doticaj talasa se i razvlači. Lagano. S lijevom rukom naprijed i desnom iza, polako, razvlači se, dodirnutu iznutra. Nikada joj kraja. Isti pokreti talasastog rastezanja. Šum i talasi njene površine i pjesme što se jednolično i samo za sebe, stisnutih usana, ali pune značenja u pratnji rasteže i razvija. Kao neki beskrajni i uvijek isti obred koji ponavljanjem naliježe na svoju dubinu i mrsi je do glatke podatne kore raširenog oblika. Njena svjetlucava površina, masna kao kitova leđa, ljulja se i vara. Ne zna se gdje izbija i gdje se završava. Glatko fino tijesto brzo se podaje prstima, mekano se izvlači. Odozgo tanki sloj masnoće a odozdo sitna zrnca brašna. Kliska slivenost izbodena je donjim slojem sitnih hrapavosti. Ne puca, kao inače. U cijelcu širokim i laganim pokretima razmahuješ njome u talasima bez kraja. Sitnijim ili krupnijim razmahom i pridržavanjem da ne pukne razvijaš je da se što prije stanjena stegne i uobličí.“

Autorica pronalazi čulnost u svakodnevnim radnjama, u poslovima što ih tradicionalno obavljaju žene, i u tome je ona jedinstvena pojava u bosanskohercegovačkoj književnosti. Humina je čulnost vezana za prirodu i za tjelesno, a kod Jasmine Musabegović ona je vezana i za prirodu, i za umjetnička djela, ali i za svakodnevicu, koju bi mnogi pisci opisali kao trivijalnu ili monotonu. Miješenje tijesta u *Skretnicama*, koje izaziva reakciju svih čula, prerasta u razvijanje jufke u *Snopisu*, čije značenje više nije samo predmetno, realistično, već oniričko i metaforično. Čini se da njene junakinje nalaze senzualno zadovoljstvo u svakodnevnim radnjama jer su duboko povezane sa zemljom, sa kruhom, i *krušnošću* koju Jasmina spominje kada govori o poeziji Nikole Šopa.

Lirski opisi, već je ukazano, imaju kod ove autorice „višestruku funkciju, pa i onu ritmičku“ (Dželilović 2020: 15). Ovakva „lirizacija proznog iskaza“ (Hadžizukić 2009) uz pojačanu ritmiziranost također predstavlja jedan od važnih stilogenih postupaka što čine specifičan stil Jasmine Musabegović. Jedna od ključnih osobina njenih tekstova jeste zapravo jedinstvo (i jedinstvenost!) stila bez obzira na žanr o kojem se radi. Već je uočeno da kod ove autorice „dijelovi esejističkog pisanja povodom drugih pisaca nose sve elemente vlastite umjetničke proze“ (Kapidžić-Osmanagić 1998: 761). Otuda prepoznatljiva čulnost jezika i u kritikama i u

književnim djelima; otuda jednostavno preuzimanje dijela teksta eseja *Stari most* u romanu *Most*:

“Taj most, osim uobičajene funkcionalnosti da veže dvije obale, krije još niz nebrojenih dimenzija čime se izmješta iz svoje statičnosti i funkcionalnosti – u pokret samog postojanja. On je, naravno, kulturološki kod, jer je djelo vrhunskog našeg neimarskog duha, ali je on i životni kod, i prirodni, i kakav sve ne. U njegovog funkcionalnoj liniji postoji ona dubinska: on obgrljava, ne uništavajući je, samu prirodu, odnosno divljinu rijeke. Ona se ispod njega kopra, ne samo tokom već i zelenom bojom kao simbolom života. Na toj živoj rijeci, u rukama plivača, u njihovim mišićima, krvotoku, uvukla se, ne samo rijeka s kojom se tijelo hrve, već i sam most. S one skrivene, umjetniku vjerovatno samo dostatne strane - unutrašnje. Tako most, kao završeno djelo, otkriva njedra, i prima, ne samo svoga autora u tajnu svoga postojanja, već i svakog onog ko ispod njega zamahuje, u borbi s rijekom, svojim mišićima. Trenutak kada se nadeš ispod njega, okom ga slijediš ka visinama, ti iz rijeke krećeš s njim u nebo. Prelaziš u drugu dimenziju, živu i pulsirajuću, gornju: Vrhom svojim, most leti k nebu. I ovaj put, stvoren od čovjeka, čovjek njega ponovo slijedi. Sva masa, sva zemlja s njim dotiče nebo. To je onaj najuzvišeniji trenutak tajne postojanja, kad se materija pretače u energiju. Most je ujedno i materija i energija, i vršak umjetničkog remek-djela koje se stalno, otvoreno zbiva pred našim očima. Otvoreno djelo koje nije skamenilo proces svoga nastanka, već taj proces umjetnički materijalizuje.“

Figure opisa stapaju se ovdje sa doživljajem skakanja s mosta satom u drugom licu množine sa uopćenoličnim značenjem, koje čini da i čitatelj/-ica gotovo doživljava taj trenutak. Tako zahvaljujući postupku preregistracije dio eseja postaje dijelom romana, a opet na neki način čuva svoju esejističku posebnost u novom okruženju; u oba konteksta dominiraju liričnost i čulnost kao stilske poveznice.

3.0. Dominante o kojima je bilo riječi nisu jedini stilogeni postupci u djelu J. Musabegović. Detaljna analiza svakako bi bila posvećena kolokvijalnom govoru njenih likova u dijalogu, njegovoj dinamičnosti, živosti, sočnosti (da se i sama poslužim metaforom u opisu stila). Pored toga, izvan ovako koncipirane teme ostaje pitanje slobodnog indirektnog govora, često unutrašnjeg govora, u njenim romanima. Ovi se tipovi govora miješaju, doprinoseći emocionalnosti, izražavanju uzburkanih misli, previranja. Pogledajmo kako to izgleda u narednim primjerima iz romana *Skretnice*:

„Ibrahim? Šta će on? Kako je napustio posao? Ibrahim? Zašto on?“

Ili:

„Čula ga je u tmini kako diše i kako šuška njegov bijeli mantil, kao pod nogama prhki snijeg. Hoće li se snijeg još dublje zariti u mene, tanku i ispijenu? Je li se to oštrica bjeline noža svjetluca i osipa pred mojim tijelom? Ne! Podzemna bjelina uvukla se u moje tijelo preko bubrega. Izdala su me krsta i tu ona širi korijenje. Zmijski nečujno i uporno. Kako se sa njom tek boriti? Dugo je trajala zagledanost njemačkog ljekara. Činilo joj se jedna duga i teška zima bila i prošla. U snježnom mraku sobe za rentgen čula su se samo četiri ljudska suzdržana daha.“

U prvom primjeru unutarnji je govor izrazito afektivan, odražava uzburkani tok misli, dok u drugom prelazak sa trećeg lica na prvo i povratak na treće lice odgovara prelasku sa neupravnog govora kao govora naratora/-ice na unutarnji govor lika, junakinje, koji ima obilježje i upravnog i slobodnog indirektnog govora jer nije odvojen navodnicima ili nekim drugim sredstvom. Takav je govor pogodan za izražavanje snažne afektivnosti koju tu nalazimo. Ujedno, ovaj primjer pokazuje koliko je slikovnost i čulnost zastupljena i tamo gdje je ne bismo očekivali, u opisu bolnice kao ovdje.

Zanimljivo je da se i u dijaloškim sekvencama uz elemente razgovornog stila ponekad prepoznaje liričnost, kao u narednom primjeru iz *Skretnica*:

“- A ti uvijek ovako gledaš u daljinu?

- Kako kad.

- Ja sam gledala mrave. I u njima je veliki svijet. U svemu je veliki svijet”.

Na taj način stalno se odvija pretapanje lirskog u epsko, elemenata razgovornog stila i poetičnih elemenata, deskripcije i naracije. Kod ove autorice opisi zaista jesu svojevrsne stilske figure, pri čemu poprimaju narativnu funkciju, što nije čest slučaj u prozi.⁴

4.0. U zaključku želim reći da je stil Jasmine Musabegović upravo po svojim dominantama (ali ne samo po njima) jedinstvena pojava u bosanskohercegovačkoj književnosti i esejistici, pa i šire. Čulnost i intermedijalnost postaju čvrsta okosnica u svim tekstovima koje ona piše, neovisno o stilu i žanru.

Konačno, vjerujem da fizički nestanak nije trajni odlazak Jasmine Musabegović iz naših života, već je možda, iako je, kako je ona to napisala, za nju to „bijela svila konačnog predaha“ (*Snopis*), *ras-stanak* što nagovještava buduće naše tekstove o Jasmini i njenome djelu.

---

4 O narativnoj funkciji opisa u pojedinim proznim poetikama vidjeti u Bagić (2012).

LITERATURA

1. Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
2. Cixous, Helene (1991), „*Coming to Writing*“ and *Other Essays*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London
3. Dželilović, Muhamed (2020), "Glas žene u 'muškoj' historiji (Čitajući djela Jasmine Musabegović)", *Život*, 1-4, 5-21.
4. Hadžizukić, Dijana (2009), "Lirizacija proznog iskaza Jasmine Musabegović", *Slovo Gorčina*, br. 31, 57-63
5. Hansen-Löwe, Aage (1984), „Dominanta“, u: Aleksandar Flaker i Dubravka Ugrešić (ur.), *Pojmovnik ruske avangarde 2*, Hrvatski grafički zavod - Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 39-48.
6. Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1998), "Romansijer i esejist Jasmina Musabegović", u: Enes Duraković (ur.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost. Proza. IV knjiga*, Alef, Sarajevo, 758-769
7. Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
8. Katnić-Bakaršić, Marina (2006), "Izazovi ruskog formalizma", u: Zdenko Lešić et al. (ur.), *Suvremena tumačenja književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 100-125.
9. Pavličić, Pavao (1988), "Intertekstualnost i intermedijalnost: Tipološki ogled", u: Zvonko Maković et al. (ur.), *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 157-196.

SENSUOUSNESS AND INTERMEDIALITY AS STYLISTIC DOMINANTS IN JASMINA MUSABEGOVIĆ'S WORKS

Summary:

This paper explores the two key features of Jasminina Musabegović's style – sensuousness and intermediality. These two features can be regarded as stylistic dominants in the works of this writer, essayist, critic, and editor, where orientation on language is always strongly present. Intermediality is in some cases realized as ekphrasis (verbal representation of a visual work of art, i.e. a painting, photograph, piece of architecture), whereas in other cases verbal devices create filmicity, so that some of the scenes in her novels look like movie frames. It is argued that there exists unity of style in all works of this author, whereby her novels contain elements of essays and other genres, and lyricism and sensuousness occupy a central place in all her texts.

Keywords: Jasmina Musabegović; idiosyle; stylistic dominance; sensuality; intermediality; ekphrasis

Adresa autorice
Author's address

Marina Katnić-Bakaršić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
marinakatnic@bih.net.ba

